

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

Ο Άι-Στράτηγος στο Μαριόρεμα

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1107](https://doi.org/10.12681/dchae.1107)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1994). Ο Άι-Στράτηγος στο Μαριόρεμα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 223-230. <https://doi.org/10.12681/dchae.1107>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Άι-Στράτηγος στο Μαριόρεμα

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 223-230

ΑΘΗΝΑ 1994

Ο ΑΪ-ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΣΤΟ ΜΑΡΙΟΡΕΜΑ

Στήν περιφέρεια τῆς λακωνικῆς κωμόπολης Γεράκι (ἀρχαῖες Γερὸνθρες) μέ τούς πολλούς βυζαντινούς ναοούς¹, πρὸς τὰ ΝΔ., στήν τοποθεσία Μαριόρεμα, βρίσκεται ἡ σπηλιά τοῦ Ἀι-Στράτηγου, γνωστή ὡς Ἀσκηταριό (Εἰκ. 1), διαμορφωμένη σέ διώροφο κτίσμα μέσα σέ στενόμακρο χάσμα βράχων, ἐκτεινόμενο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Τό μήκος τοῦ ἰσογείου εἶναι 6,07 μ. Τό μεγαλύτερο πλάτος στόν ὄροφο μέ τό ξύλινο πάτωμα εἶναι 2,50 μ. Κάθε ὄροφος ἔχει δική του εἴσοδο, στήν ὁποία καταλήγει στενός χαμηλός διάδρομος σάν γαλαρία², λαξευμένος στό βράχο, ἀνηφορικός, μέ κατεύθυνση πρὸς Ν. Ἀπὸ τούς διαδρόμους ὁ ἕνας διαμορφώνεται ψηλότερα τοῦ ἄλλου περίπου κατὰ 3,50 μ. Ὁ διάδρομος, σέ μερικά σημεῖα στεγασμένος ἀπὸ προέχοντες βράχους, ἔχει πλάτος 1,10 μ. καί μπροστά στή θύρα τοῦ ἰσογείου 0,92 μ. Τό μήκος του εἶναι περίπου 23 μ. Ἀνατολικά, πρὸς τόν γκρεμό, τόν προστατεύει στηθαίο, τοῖχος πάχους γύρω στά 0,40 καί ὕψους 1 μ. περίπου.

Ἡ σπηλιά εἶναι φραγμένη μέ τοῖχο, πάχους στή θύρα 0,70 καί στόν ὄροφο 0,56 μ. Ὁ τοῖχος ἔχει χτιστεῖ μέ μικροῦς ἀργούς λίθους (Εἰκ. 1). Στή βόρεια ἄκρα του σχηματίζεται γωνία καί τό μήκος του στόν ὄροφο, ἐσωτερικά, κατὰ τό βοριά, εἶναι μόνο 0,90 μ. περίπου. Στή βορειοανατολική γωνία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στήν τοιχοδομία καί βήσσαλα. Τό ὕψος τοῦ ἀνοίγματος τῆς σπηλιάς πρὸς Β. εἶναι 8,10 μ. (βλ. κάτωψη καί τομή τοῦ ἀσκητηρίου στίς Εἰκ. 2-3)³. Ἡ θύρα τοῦ ἰσογείου, τοξωτή, χαμηλή καί στενή, πλάτους 0,62 καί ὕψους 1,37 μ., ἔχει πώρινο περίθωρο μέ ἐγχάρακτο σταυρό. Μέσα στή σπηλιά, ἀριστερά σέ κοίλωμα τοῦ βράχου, φραγμένο μέ τοιχάκι, τοῦ ὁποῦ σῶζονται ὑπολείμματα, ὑπάρχουν ὁστά⁴. Πάνω ἀπὸ τή θύρα φωτιστική θυρίδα, ἐσωτερικά τοξωτή καί πρὸς τό ἐξωτερικό ὀρθογώνια. Ὁ βόρειος τοῖχος στό ἰσόγειο ἔχει ἀπό μέσα χαμηλά τυφλό τόξο.

Ὡς δυτική πλευρά τοῦ ἀσκητηρίου χρησιμεύει ὁ ἀνώμαλος ἐπιφάνειας κροκαλοπαγῆς βράχος καί ὡς ὀροφή πέτρωμα ἀσβεστολιθικό, σχετικῶς λείας ἐπιφάνειας, πού χαμηλώνει πρὸς Ν.

Τό παρεκκλήσι βρίσκεται στόν ὄροφο. Ἡ ἐγγεγραμμένη στόν τοῖχο ριχή ἀψίδα του διαγράφεται ἐξωτερικά κατὰ τή βορειοανατολική γωνία (Εἰκ. 1) καί στηρίζεται σέ δύο προέχουσες πέτρες. Ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης ἀνοίγεται στό βόρειο τοῖχο. Κάτω ἀπὸ τήν πρόθεση κενό σάν ντουλαπάκι, ἀρκετά βαθύ. Οἱ διαστάσεις τῆς κολλημένης στόν τοῖχο χτιστῆς ἀγίας

Τράπεζας εἶναι 0,94 (ὕψος) × 0,78 × 0,56 μ. Ψηλότερα ἀπὸ αὐτήν ὑπάρχει φωτιστική θυρίδα, διαστ. 0,30 × 0,18 μ. καί δεξιά τῆς ἄλλη μεγαλύτερη, χαμηλά, ὥστε ἡ ποδιά τῆς νά εὐρίσκεται στό ἐπίπεδο τοῦ ξύλινου δαπέδου. Οἱ διαστάσεις τῆς θυρίδας, στό ἐσωτερικό πάντα, εἶναι 0,56 × 0,40 μ. καί τό ἀνοιγμά της, πλατύτερο ἀπὸ μέσα καί στενότερο ἀπέξω, ἔχει τὰ γνωρίσματα πολεμίστρας. Ὡς σημειωθεῖ πῶς πολεμίστρες (τοξοβολίστρες ἢ τοξικές θυρίδες) συναντοῦμε κατὰ τούς βυζαντινούς χρόνους στό σπηλαιῶδη ναό τοῦ Προδρόμου στά Τζίντζινα τῆς Λακεδαιμόνος (κοντά στά μέσα τοῦ 14ου αἰ.), στό ἀρχοντικό Α καί στό σπίτι Ζ

1. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981. Βλ. ἀκόμη G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, passim (βλ. πού σ. 312-313)· ὁ ἴδιος, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile*, 2η ἐκδ., Paris 1960, passim (βλ. πού σ. 721)· Μ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Λακεδαιμόνος, Λακωνικά, Α', ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 18-22· Α. Ὁρλάνδος, *ABME Γ'* (1937), σ. 197-198· ΠΑΕ 1959, σ. 243-244· 1960, σ. 349-350· 1961, σ. 230· 1963, σ. 220, 223· 1964, σ. 189· Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν Ἀλωση, Ἀθήναι 1957, σ. 46, 49, 51, 73· Μ. Σωτηρίου, Ἡ πρόμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καί τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τόν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Δ' (1964-1965), σ. 264-268· Ντ. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις τῶν τρούλλων τῆς Εὐαγγελιστρίας καί τοῦ Ἀγίου Σώζοντος Γερακίου, ΑΕ 1971, Ἀρχαιολ. Χρον., σ. 1-7· Αἰμιλία Γκισοῦρη, Γεράκι, Ἀγίου Σώζους, ΑΑΑ Χ (1977), σ. 83-92· Ἑλένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Νέες τοιχογραφίες στό Γεράκι, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, II. Art et Archéologie. Communications A, Ἀθήναι 1981, σ. 305-324· Ν. Β. Δρανδάκης, Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΒ' (1984), σ. 235· Ἀννα-Μαρία Σιμάτου-Ροζαλία Χριστοδουλοπούλου, Παρατηρήσεις στόν μεσαιωνικό οἰκισμό τοῦ Γερακίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΕ' (1991), σ. 67-88.

2. Τό σπήλαιο ἀρχικά ἐπισκέφθηκα στίς 21-11-56 καί ὕστερα στίς 15-2-60. Κατὰ τήν τελευταία ἐπίσκεψή μου στίς 14-8-92, γιά νά ἐπαληθεύσω ὅσα ἔγραψα γιά τό μνημεῖο, δέν μπόρεσα νά ἀνεβῶ ὡς τό ναό. Ἡ λαξευτή στό βράχο κλίμακα ἀνόδου ὡς τή γαλαρία εἶχε καταστραφεῖ, ἄλλων ἀπὸ κατολισθήσεις βράχων. Ἀπειλεῖται μάλιστα κατάρρευση καί ἄλλων ὑπερκείμενων βράχων. Γιά τόν ἀνωτέρω λόγο δέν σημείωσα σέ σχέδιο καί τή θέση τῶν τοιχογραφιῶν.

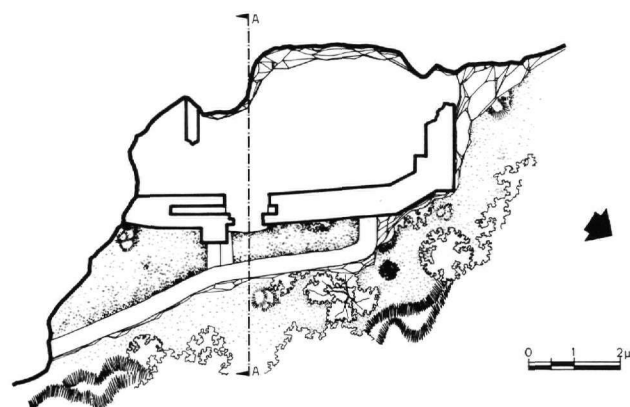
3. Σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Φίλιππου Προκόπη.

4. Στό Γερολιμένα τῆς Μάνης μοῦ διηγήθηκαν ὅτι στήν ἄκρα τοῦ ἀκρωτηρίου Κάβο Γκρόσσο ψηλά, πάνω στοῦς βράχους, ὑπῆρχεν ἀσκητήριον. Πήγαινε κανεῖς διά θαλάσσης κι ἀνέβαιναν ἀπὸ βαθμίδες σκαλισμένες στό βράχο. Τώρα οἱ βαθμίδες ἔχουν καταστραφεῖ καί ἡ πρόσβαση στό ἀσκητήριον εἶναι ἀδύνατη. Σ' αὐτό πρὸ χρόνων διέμεναν ἀσκητῆς. Ὅταν κάποτε πήγαν, βρῆκαν μόνο τό σκελετό του.

Είκ. 1. Μαριόρεμα στό Γεράκι. Τό 'Ασκηταριό.

Είκ. 2-3. 'Ασκηταριό, κάτοψη καί τομή.

τοῦ Μυστρά. Τό τμήμα Α τοῦ ἀρχοντικοῦ μέ τίς τοξικές θυρίδες χρονολογήθηκε ἀπό τά τέλη τοῦ 14ου αἰ.⁵. Στό ἀσκηταριό, δεξιότερα καί πιο ψηλά, ἀνοίγεται καί ἄλλη θυρίδα, ἐσωτερικῶς τετράπλευρη, διαστάσεων 0,30 × 0,35 μ., καί ἐξωτερικά μέ πλαίσιο τοξωτό, πωρολίθινο, πού ἀφήνει ἀνοιγμα πλάτους μόλις 0,10 μ. Πιο πέρα, στό ὕψος τῆς πολεμότρυπας, ἄλλη θυρίδα, μεγαλύτερη, πού τό ἀνοιγμά της ἔχει σχῆμα παραλληλόγραμμου· οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις της εἶναι 0,73 × 0,47 μ.

Τό τέμπλο τοῦ ναυδρίου εἶναι χτιστό. Πάνω ἀπό τήν πύλη του κοσμήτης μέ ἔξεργα κομβία καί σηρικούς τροχούς, οἱ ὅποιοι περικλείουν σταυρό, ἀνθέμια καί ρόδακες.

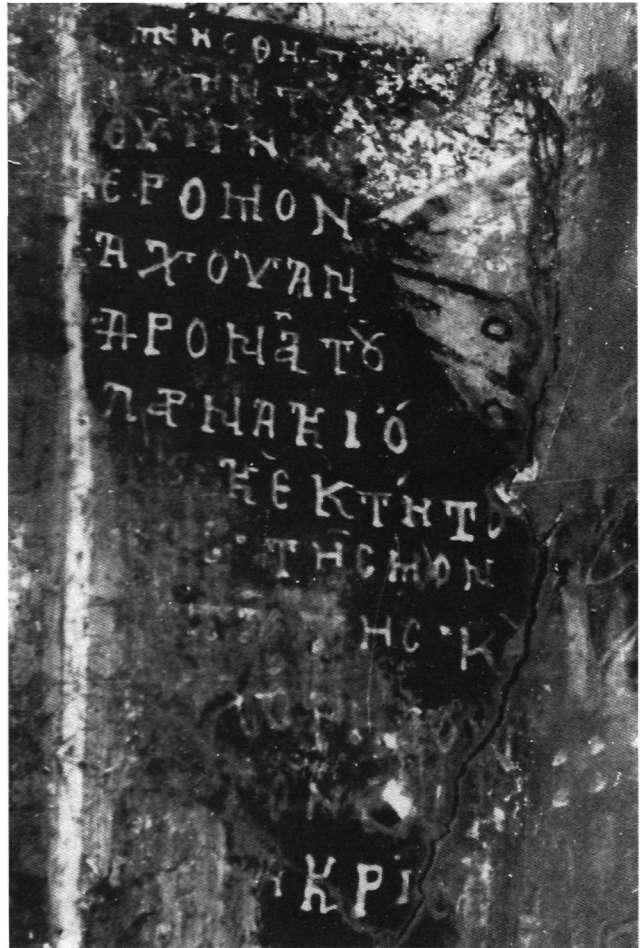
Γραπτός διάκοσμος

Τό παρεκκλήσι διασώζει λίγες τοιχογραφίες. Στό πάνω μέρος τῆς ἀψίδας ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα καί κάτω ἀπό αὐτήν ὁ Μελισμός μέ δύο ἀγγέλους καί ἀριστερά, στό βόρειο στενό τοῖχο, πάνω ἀπό τήν πρόθεση, δύο συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, ὁ Βασίλειος καί ὁ Χρυσόστομος. Στό ἀνατολικό ἐσωρράχιο τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης ὁ Στέφανος. Διακρίνονται ἀκόμη στρατιωτικός ἅγιος καί ἑπτὰ δλόσωμοι ἅγιοι, σχεδόν ὅλοι στόν τοῖχο τόν ἀπέναντι τοῦ τέμπλου, σωζόμενοι ἐν μέρει ἀπό τό στήθος καί κάτω. Δεξιά τῆς ἀγίας Τράπεζας πρὸς τό νοτιά, σέ ἔκταση μήκους 1,40 μ., ὁ τοῖχος δέν ἔχει ἀσβεστοκονίαμα. Πιο πέρα μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν συλλειτουργούντων ιεραρχῶν καί μάλιστα μόνο δύο, τῶν συγγραφέων τῶν κυριότερων Λειτουργιῶν

Είκ. 4. 'Η Πλατυτέρα.

Είκ. 5. 'Η κτιτορική επιγραφή.

της ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση, σέ θέση μᾶλλον ἀσυνήθιστη, ὀφείλεται προφανῶς στὴ στενότητα τοῦ χώρου τῆς ἀψίδας.

Ἡ Πλατυτέρα (Είκ. 4)⁶ ἐπιθέτει τὸ δεξιό της χέρι στὸν ὦμο τοῦ Ἰησοῦ καὶ μέ τὸ ἄλλο φαίνεται νὰ κρατεῖ τὸ δίσκο μέσα στὸν ὅποιο ζωγραφίζεται ἡ προτομή του. Ἡ παράσταση ἐπομένως προδίδει ἐπίδραση τοῦ τύπου τῆς Νικοποιοῦ· σύμφωνα μέ αὐτόν ἡ Παναγία κρατεῖ τὸ δίσκο μέ τὰ δύο της χέρια. Παράσταση τῆς Νικοποιοῦ ἀπὸ τῆ Λακωνία θυμᾶται τὴν τοιχογραφία στὸν Ἅγιο Θεόδωρο τοῦ Τσόπακα τῆς Μέσα Μάνης⁷ (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.), καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Καστανέα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης⁸ (περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς). Ἡ Παναγία τοῦ Ἀγιο-Στρατήγου, δυσανάλογα κοντὴ ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω, φορεῖ κυανὸ κεφαλόδεσμο καὶ μαφόρι κεραμιδί πρὸς τὸ κερασί· τὸ τελευταῖο χρῶμα ἔχει καὶ ὁ δίσκος τοῦ Χριστοῦ. Ὁ χιτῶνας τῆς ἴσως ἦταν λευκός. Ὁ προ-

πλασμός τοῦ προσώπου κεραμιδῆς, ἡ ἐπιδερμίδα ὠχρα, τὰ φῶτα λευκά, ἡ πλατιά σκιά ἀριστερὰ τῆς μύτης πράσινη καὶ δεξιὰ λεπτὴ, χρώματος ὅπως ἐκεῖνο πού ἔχει τὸ μαφόρι. Ἄτονη, πλατιά πράσινη σκιά περιβάλλει τὸ στρογγυλωπὸ, ἐπίπεδο πρόσωπο ἀμέσως πρὸς μέσα ἀπὸ τὸ ἔντονο περίγραμμά του. Στρογγυλὸ πρόσωπο ἔχει καὶ ἡ Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κίττας (γύρω στὸ 1300)⁹. Ὁ Χριστὸς μέ τὸ ἀποδοσμέ-

5. Ἀ. Ὁρλάνδος, Παλάτια καὶ σπίτια τοῦ Μυστρά, Ἀθῆναι 1937, σ. 56, 96, 102 καὶ εἰκ. 46 καὶ 88.

6. Ἡ φωτογραφία, γιὰ τὴ στενότητα τοῦ χώρου, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ διακόνου Στεφάνου (Εἰκ. 9), δὲν μποροῦσε νὰ ληφθεῖ διαφορετικὰ μέ φωτογραφικὴ μηχανὴ σάν τὴ δική μου, πού τότε δὲν εἶχε φακὸ εὐρυγώνιο.

7. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὰ ΙΣΤ' (1985-86), σ. 245.

8. Μαρία Παναγιωτίδου, ΠΑΕ 1980, σ. 197 καὶ πίν. 135β.

9. Ἡ ἴδια, ΠΑΕ 1979, σ. 188-189.

νο ἄτεχνα ἀριστερό χέρι κρατεῖ ὀρθιο εἰλητό. Τό ἐν-
δυμά του λευκό μέ πράσινες γραμμικές σκιές, τά μαλ-
λιά σέ χρῶμα κεραμιδί μέ λευκοκύανα φῶτα. Μέσα
στό δίσκο ἡ ἐπιγραφή: [Χρ]ιστος ο Εμανουήλ. Τό κί-
τρινο (ξύλινο) πλαίσιο τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ θρόνου
εἶναι μαργαριτοκόσμητο. Ἀπό τήν ἄνω πλευρά του
κρέμεται λευκό ὕφασμα, χωρισμένο μέ διπλές πράσι-
νες γραμμές σέ τετράγωνα· μερικά ἐγκλείουν σταυρούς
μέ ἀγκυλωτές κεραίες. Πάνω στό κυανοπράσινο βάθος
τῆς παράστασης, ἀριστερά ἡ κτιτορική ἐπιγραφή, χω-
ρίς χρονολογία, σέ δεκατέσσερις στίχους μέ λευκά
κεφαλαῖα γράμματα (Εἰκ. 5):

- + Μνήσθητη Κ(ύρι)ε τήν
ψυχην του [δούλου τοῦ]
Θ(ε)οῦ Ιγνατ[ίου]
ηερομον-
5 αχου Αν-
δρονᾶ τοῦ
Λαρνακιότου
κὲ κτήτο-
[ρο]ς της Μον-
10 [ῆ]ς ταῦτης κ(αι)
[συγ]χόρησον
[αὐ]τὸν εν η-
μ[έρ]α κρῖσε-
[ως].

Τό ἐπίθετο Ἀνδρωνᾶς ἀπαντᾷ τό 1309 — Ἀνδρωνᾶς
Ἰωάννης, νοικοκύρης — στή Θεσσαλονίκη¹⁰. Τό ὄνο-
μα Λαρνακιώτης προφανῶς εἶναι πατριδωνυμικό· ὁ
καταγόμενος ἀπό τή Λάρνακα. Λάρνακα δέν ξέρω ἄλ-
λη ἀπό τήν πόλη τῆς Κύπρου καί τή Λάρνακα Λαπή-
θου, χωριό τῆς ἴδιας μεγαλονήσου.

Ὁ Χριστός τοῦ Μελισμοῦ, μᾶλλον σέ ἀνδρική ἡλι-
κία¹¹, ὅπως συνηθίζεται στή Λακωνία¹², ξαπλωμένος
ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στήν ἁγία Τράπεζα¹³ καί ὄχι μέσα
σέ ἅγιο δίσκο, ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ ἐνδυτή, σέ χρῶμα
κερασί, ἔχει ὡς διάκοσμο κύκλους τεφρούς πρὸς τό
σταρένιο, μαργαριτοκόσμητους. Κερασί εἶναι τό χρῶ-
μα καί τοῦ ἀέρα μέ τό διάλιθο πλαίσιο, ὁ ὁποῖος καλύ-
πτει τήν κοιλιακή χώρα τοῦ Ἰησοῦ. Στά πόδια του ἡ
ἐπιδερμίδα ἔχει χρῶμα κεραμιδί καί οἱ σκιές τῆς γραμ-
μῆς πολύ πλατιές, λευκές, ὑπωχρες. Ὁ ἀέρας ἔχει στό
μέσον λευκό σταυρό, μέσα σε ὁμοιόχρωμες γωνίες.
Οἱ ἄγγελοι μέ ὀράρια ὡς διάκονοι εἰκονίζονται μέχρι
τό μέσον τῶν μηρῶν σέ στάση $\frac{3}{4}$, κρατοῦντες ριπίδια
ἴσως μέ παράσταση ἐξαπτέρυγου¹⁴ σχηματοποιημέ-
νου, πολύ συνοπτική, θά ἔλεγε κανεῖς ἀφηρημένη. Ὁ
ἀριστερός (Εἰκ. 6), ὁ Μιχαήλ, μέ λευκό στιχάρι, πού
οἱ γραμμικές σκιές του εἶναι πράσινες, καί κίτρινο
ὀράριο, ἔχει φτερά σέ κερασί χρῶμα μέ μελανές
γραμμικές σκιές καί σταρόχρωμα γραμμικά φῶτα.
Ὡχρα τό πρόσωπο, κερασί τά μαλλιά καί τά χαρακτη-

Εἰκ. 6. Ὁ Ἀρχων Μιχαήλ τοῦ Μελισμοῦ.

Εἰκ. 7. Ὁ Ἀρχων (Γαβριήλ;), λεπτομέρεια.

Είκ. 8. Συλλειτουργούντες ιεράρχες: οί ἅγιοι Βασίλειος καί Χρυσόστομος.

Είκ. 9. Ὁ ἅγιος Στέφανος, λεπτομέρεια.

ριστικά. Ὁ ἀρχάγγελος κρατεῖ μέ τά δύο χέρια κίτρινο ριπίδιο, πού ἔχει διάκοσμο σέ κερασί χρώμα. Ὁ δεξιός ἄγγελος (Είκ. 7), τοῦ ὁποίου δέν σώζεται τό ὄνομα, προφανῶς ὁ Γαβριήλ, ἔχει ἀδρά χαρακτηριστικά, σέ κερασί χρώμα, στιχάρι λευκό μέ κίτρινες γραμμικές σκιές, τραχηλιά καί ὀράριο κερασί. Στό παχουλό παιδικό πρόσωπό του τά λευκά φῶτα λίγες, ἀραιές, ἀρκετά πλατιές γραμμές.

Ὡς πρὸς τόν τύπο τοῦ προσώπου οἱ ἀρχάγγελοι μπορεῖ νά παραβληθοῦν πρὸς τίς δύο μορφές ἀγένειων νέων ἄνω δεξιά στήν παράσταση τῆς θεραπείας τῶν Ἑπτὰ Λεπρῶν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων τοῦ Lesnovo¹⁵

10. Βλ. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit 1, Wien 1976, σ. 91, ἀριθ. 969.

11. Ἄν κρίνει κανεῖς ἀπό τά μερικῶς σωζόμενα μαλλιά (Είκ. 6).

12. N. B. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), CahArch 32 (1984), σ. 168.

13. Γιά τήν περίπτωση βλ. Χαρά Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμός, Ἀθήνα 1991 (δακτυλογρ. διδακτορική διατριβή), σ. 115-116.

14. Γιά τήν παράσταση ἐξαπτέρυγων σέ ριπίδια βλ. καί Κωνσταντινίδη, ὁ.π., σ. 436-437. Τά ριπίδια πού κρατοῦν συμβολίζουν τά Σεραφεῖμ καί τά Χερουβεῖμ, βλ. ὁ.π.

15. G. Millet - T. Velmans, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, IV, Paris 1969, πίν. 7.16.

Εἰκ. 10. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (τοιχογραφία μεταβυζαντινή).

Εἰκ. 11-12. Λεπτομέρειες τῆς Εἰκ. 10.

(1349) καί πρὸς τῇ Σαμαρείτιδα καί τὴν ὀπίσω της γυναῖκα¹⁶ τῆς ἴδιας ἐκκλησίας. Εἰδικότερα ὁ Γαβριήλ παραβλητέος μέ μορφές τοῦ ἴδιου ναοῦ, τὸν ἀγένειο στρατιώτη πού κρατεῖ τανάλια καί τὸν ἐπίσης ἀγένειο στά δεξιὰ τῆς παράστασης τῶν Ἀγίων Σαράντα¹⁷.

Κάτω ἀπὸ τὸ Μελισμό σέ λευκὸ βάθος κόσμημα, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ γωνίες ἀντικριστές, σέ χρῶμα κεραμιδί καί μαῦρο.

Οἱ ἱεράρχες φοροῦν λευκά πολυσταύρια (Εἰκ. 8). Τό στιχάριο τοῦ ἁγίου Βασιλείου ροδόχρωμο, τὰ μαλλιά μαῦρα, κοντά, τὸ γένι σφηνόσχημο, ἡ ἐπιδερμίδα ὠχρα, τὰ φῶτα της λίγες, πάλι ἀραιές καί ἀρκετὰ πλατιές γραμμές, τὰ αὐτιά σχηματικά, τὰ περιγράμματα μέ κερασί. Στό εἰλητό ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ Χερουβικοῦ: *Οὐδεὶς ἄξιος τω/ν σηνδ/εδεμέ/νων τ/αις σαρ/κικαῖς*¹⁸.

Τό πρόσωπο τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι πλατύ, τὸ τρίχωμα κερασί, τὸ κοντό, ἀραιὸ γένι ἀπολήγει κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι σέ μυτερὴ τούφα, οἱ σταυροὶ τοῦ φαίλονιου κεραμιδί — στό Βασίλειο μαῦροι — καί στό εἰλητό ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τῆς Προθέσεως τῆς Λειτουργίας τοῦ

αγίου: 'Ο Θ[εός] / ήμ[ων] / ό τ[όν ού]/ρά[ν]/νιον [ἄ]/ρτον τ/ην τροφ[ήν]¹⁹.

*Ας σημειωθεί ότι πλατιά πρόσωπα, όπως ο Χρυσόστομος, έχουν μορφές αγίων του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως Καστοριάς²⁰ (1359-60). Για τις τοιχογραφίες αυτές (δεύτερου στρώματος) ο Μ. Χατζηδάκης²¹ παρατηρεί πώς ανήκουν σε ρεύμα ζωγραφικής αντικλασικού χαρακτήρα, με τάση προς τις επίπεδες μορφές και τη γραμμική περιγραφή. Οι τοιχογραφίες του γερακίτικου ασκηταριού είναι λαϊκότερες.

Στό τύμπανο του τυφλού τόξου της πρόθεσης, σε λευκό βάθος, κυματοειδείςγωνιώδεις γραμμές ανοικτού γαλάζιου χρώματος και κεραμιδί. Στό ένα έσωρράχιο ο άγιος Στέφανος (Εικ. 9) με λευκό στιχάρι και κίτρινο όράριο κρατεί με τό ένα χέρι κίτρινο λεπτό σταυρό και με τό άλλο λιβανωτίδα· τό χέρι αυτό είναι σκεπασμένο με ύφασμα κεραμιδί πού κατεβαίνει από τόν ώμο και έχει λευκά στολίδια. 'Η επιδερμίδα του αγίου ώχρα, τά περιγράμματα κερασιά και πιό μέσα, στό στενόμακρο πρόσωπο, ασθενική πλατιά, πρασινωπή σκιά, ό λαιμός πολύ μακρός με αρκετά πλατιά, άραιά, λευκά, έλαφρώς καμπύλα, γραμμικά φώτα, τοποθετημένα κατά διάταξη όριζόντια. 'Ελαφρά τρεμάμενες ή άπρόσεκτες γραμμές δίδουν τά χαρακτηριστικά και τά περιγράμματα τών δακτύλων του δεξιού χεριού. 'Ιδιαίτερα στόν άγιο Στέφανο ή τέχνη αποβαίνει λαϊκή.

*Ο στρατιωτικός άγιος έχει και αυτός μακρό λαιμό, βαθύχρωμη επιδερμίδα, κόκκινα μάγουλα, καφέ και πράσινη σκιά. Φορεί καστανές κάλτσες με κίτρινα κοσμήματα. Τό ίμάτιο του πρώτου από τούς άλλους άγίους έχει ώραίο πράσινο χρώμα με σκουρότερες πτυχές και λευκά φώτα.

Οί γενόμενες πιό πάνω συγκρίσεις ίσως επιτρέπουν νά θεωρηθούν οί βυζαντινών χρόνων τοιχογραφίες του ασκηταριού έργο της έκτης δεκαετίας του 14ου αιώνα. Στή σπηλιά του Ταξιάρχη σώζεται, όπως έλέχθη, και ή μεταβυζαντινή τοιχογραφία του Προδρόμου (Εικ. 10). 'Ο ύψηλός, ραδινός άγιος εικονίζεται μετωπικός. Εύλογεί με τό δεξιό χέρι και με τό άλλο κρατεί σταυροφόρο ραβδί και είλητό, πού φέρει τή γνωστή

επιγραφή από τό ευαγγέλιο του 'Ιωάννου (α, 29): ...ό [άμνός] του / Θ(εο)υ ό αίρω(ν) / τήν άμαρ/τίαν του / κώσμου. 'Η επιδερμίδα του προσώπου ώχρα με κόκκινο, ώστε γίνεται βαθύχρωμη σαν καφέ, με φώτα λευκές επιφάνειες (Εικ. 11). Τά μάτια μικρά, ό λαιμός μακρύς²², τά υπερόφρυα τόξα δηλώνονται με έντονες γραμμές, τά μαλλιά σε κυανόμαυρο βάθος αποδίδονται με κυανές ανοικτότερου τόνου ταινίες, όριζόμενες από γραμμές κίτρινες. Τά πόδια του πολύ λεπτά, σαν καλάμια, ώχροκίτρινα με κερασιές τρίχες (Εικ. 12). 'Ομοίως και τά χέρια. 'Η μηλωτή σε κυανοπράσινο βάθος με μαύρες, τεφρές και σταρόχρωμες τούφες τριχών, μοιάζει με ψαράδικο παντελόνι. Τό ίμάτιο σκεπάζει τόν άριστερό ώμο (Εικ. 10) και είναι μελανωπό με πλατιές, φωτεινές τεφρές, κάπου κάπου γωνιώδεις επιφάνειες, πάνω στίς όποιες πάλι σταρόχρωμα φώτα.

*Η αυστηρή μορφή του Προδρόμου μπορεί νά συγκριθεί με τόν ίδιο άγιο, όλόσωμο και σε προτομή, της μονής Σταυρονικήτα του 'Αγίου 'Ορους²³ (1546). 'Επιτρέπεται λοιπόν νά ένταχθεί στό 16ο αιώνα.

16. "Ο.π., πίν. 16.34.

17. Βλ. αντίστοιχα ό.π., πίν. 12.26, 13.27 και 27.56.

18. Π. Τρεμπέλας, Αί τρεις λειτουργίες κατά τούς έν 'Αθήναις κώδικας, 'Αθήναι 1935, σ. 71.

19. "Ο.π., σ. 17.

20. Στ. Πελεκανίδης, Καστορία, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 126β (Χριστός Καθόδου στόν "Αδη), πίν. 135α (άγιοι), 136α (άγιος 'Ελευθέριος). Βλ. και Καστοριά, έκδ. «Μέλισσα», 'Αθήνα 1984, εικ. 12 (τό Χριστό της 'Ανάβασης στό σταυρό).

21. Καστοριά, έκδ. «Μέλισσα», σ. 102.

22. Μακρείς λαιμούς έχουν και άγιοι της μονής Βελτισίας της 'Ηπείρου (1568). Βλ. Angeliki Stavropoulou-Makri, Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris, 'Ιωάννινα 1989, εικ. 6α, 13, 18, 47α, 51 κ.ά.

23. Μ. Χατζηδάκης, 'Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οί τοιχογραφίες της 'Ι. Μονής Σταυρονικήτα, έκδ. 'Ι. Μονής Σταυρονικήτα, "Άγιον "Ορος 1986, εικ. 5, 71.

N. Drandakis

THE CHAPEL OF AĬ-STRATEGOS AT MARIOREMA

At the Mariorema site in the vicinity of the Lakonian town of Geraki there exists a cave which has been transformed into a place of worship, known as Asketario. The monument is two-storied, each storey having an independent entrance. The cave is blocked up by a wall 8.10 m high (Fig. 1). The chapel is located on the second floor. Its timber floor is 2.50 m wide. The windows resemble indentations on battlements, similar to those in the hermitage of AĬ-Yannis in the village of Tzintzina (mid-14th century) and on the Palataki at Mystras (end of the 14th century). At Mariorema, the apse, which has been cut into the wall, appears on the exterior at the NW corner. The templon is built with masonry. The chapel preserves wall-paintings: the conch of the apse bears a Platytera (Fig. 3) in the type influenced by the Nikopoios (Winner of Victories), and further down the Melismos with two Angels (Figs 5 and 6). The south wall contains the Co-officiating Hierarchs Basil and John Chrysostom (Fig. 7). The intrados in the prothesis,

in the form of a blind arch, contains a bust of the deacon Saint Stephen (Fig. 8). Further to the right of the apse we find the post-Byzantine wall-painting of Saint John the Forerunner (Figs 9, 10, 11). The ground of the Platytera includes a dateless donor inscription, mentioning a ktetor, the hieromonk Ignatios Andronas from Larnaka.

The faces of the Angels in the Melismos are reminiscent of portraits in the church of the Archangels at Lesnovo (1349); Chrysostom has a broad face, similar to the Saints in the second layer of the church of the Taxiarch of the Metropolis at Kastoria (1359-1360). The more popularising Byzantine wall-paintings of the hermitage at Geraki should be attributed to the sixth decade of the 14th century.

The painting of the Forerunner, reminiscent of a depiction of the same saint in the Stavronikita monastery on Mt. Athos, may in this author's opinion, be considered a work of the 16th century.